

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)«20-21»

А. Г. Болебрух

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРІОГРАФІЯ В ДИСЦИПЛІНАРНІЙ СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Досліджено проблему щодо предмета та завдань історіографії в сучасній історичній науці.

Ключові слова: історична наука, історіографія, предмет, завдання, сучасні тлумачення.

Исследована проблема о предмете и задачах историографии в современной исторической науке.

Ключевые слова: историческая наука, историография, предмет, задачи, современные трактовки.

In the article the author points out how the problems of the historiography subject and historiography tasks are considered in contemporary historical science.

Key words: historical science, historiography, subject, tasks, contemporary interpretation.

Кожна наука на етапі входження у зрілий період свого розвитку відчуває настійну потребу мати власну історію. Дисциплінарна біографія передусім ставить собі за мету сприяти вибору оптимального вектора пізнання минулого на основі аналізу пройденого дослідницького шляху та його інтелектуальних результатів.

Для української та російської науки цю функцію з першої половини ХІХ ст. почала виконувати історіографія, а впродовж наступних десятиліть, аж до початку ХХ ст. включно, були створені цінні за своєю аналітикою й конкретно-фактичним матеріалом праці С. Соловйова, В. Ключевського, В. Іконникова, П. Милокова, К. Бестужева-Рюміна, М. Кояловича, М. Грушевського та ін. Однак до Першої світової війни та Жовтневої революції в Росії не вдалося прийнятно сформулювати предмет історіографії як одного з важливих елементів дисциплінарної структури історичної науки, її завдання, методи, наукову місію.

Формуванню історіографії, очевидно, не сприяло також утвердження в другій половині ХІХ ст. в ролі провідної методології (як у природничих, так і в гуманітарних науках) позитивізму О. Конта і Г. Спенсера, вчення яких «доручало» історії лише збір та обробку фактичного матеріалу, а обов'язки узагальнення та формулювання законів розвитку суспільства залишало за соціологією. Негативну роль позитивістського обмеження предмета історичної науки яскраво продемонстрував М. Кареев, який довірливо сприйняв позитивізм: «Задачи истории не в том, чтобы открывать какие-либо законы (на то есть социология), а в том, чтобы изучать конкретное прошлое без какого бы то ни было поползновения предсказывать будущее, как бы изучение прошлого не помогало в других случаях предвидению того, что может случиться или наступить. Если данными и выводами истории воспользуется социолог, политик, публицист, тем лучше, но основной мотив интереса к прошлому в истории, понимаемой в качестве чистой

науки, имеет совершенно самостоятельный характер: его источник в том, что мы называем любознательностью на разных его ступенях – от простого любопытства до настоящей и очень глубокой жажды знаний» [5, с. 72]. Однак пізніше, не відмовившись від позитивізму, М. Кареев у спогадах відобразив специфіку суспільного ставлення до такої історії в революційну добу: «Как только началась в 1917 году революция, ко мне стали совершенно так же, как это было в 1914 году, в начале войны, обращаться с вопросом о том, в каком порядке будет протекать наша революция. Я будто бы должен был это знать как историк, специально занимавшийся Французской революцией. Ответ я давал тот же, что и в 1914 году, история – зеркало, хорошо ли, дурно ли отражающее то, что было, но тотчас же покрывающееся каким-то матовым налетом, как только оно бывает обращено к будущему. И чаще, чем прежде, приходилось слышать вопрос: «К чему же существует эта ваша наука, и неужели вы не жалеете, что потратили жизнь на занятие такой бесплодной наукой?» [6, с. 289–290]. Позиція М. Кареева як безпристрасного літописця у роки соціальної катастрофи дратувала навіть деяких його знайомих, які чекали від історичної науки більшої соціально-політичної прозорливості.

Щоправда, в дослідницькій практиці історична наука не дуже зважала на дискримінаційні правила позитивізму й продовжувала узагальнювати джерельну інформацію в межах просторово-часових (локальних) закономірностей, не замахуючись на всесвітньо-історичні закони. Так завершувалось складання предметного поля історичного пізнання.

Глобальні потрясіння кінця XIX – початку XX ст., на жаль, перервали процес органічного розвитку історичної науки, викликали її всеохоплюючу кризу і заронили в суспільну свідомість сумнів стосовно можливості історії пояснювати та передбачати майбутнє. У кризі, звичайно, була чимала провина самих істориків, які своєчасно не потурбувалися про належне оновлення теоретико-методологічних засад своєї науки. Але головний чинник соціальної кризи – не стан історичної науки, а байдужість суспільства до її уроків.

Перемога соціалістичної революції привела в 1920–1930-х рр. до утвердження історико-матеріалістичного світогляду й марксистської методології в суспільних науках. Перехід на докорінно нову теоретичну платформу виявився тривалим, драматичним та суперечливим. Отже, історіографія декілька десятиліть фактично не мала потрібного наукового матеріалу для своєї теоретичної самоідентифікації. Лише в окремих галузях, наприклад, античність чи західноєвропейське Середньовіччя тощо, з'являлися цінні праці з проблемної історіографії.

Якщо залишити за дужками критичні роботи М. Покровського [2, с. 355], присвячені аналізу дореволюційної наукової спадщини з класової точки зору, то перші суто історіографічні розробки – надбання кінця 1930-х рр. Вони належали перу О. Вайнштейна, Є. Космінського та М. Рубінштейна. Перші двоє ще не запропонували обґрунтованого розуміння предмета та завдань історіографії як історії історичної науки: О. Вайнштейн оцінював проблемну історіографію у ракурсі розвитку історичної думки, а Є. Космінський вважав історіографію частиною суспільної думки. Тим не менше обидва вчені були переконані, що історіографія має на досвіді попередніх поколінь дослідників вчити молодих істориків опановувати секрети своєї професії [12, с. 15]. Вдале визначення предмета історіографії вперше дав М. Рубінштейн: «Поэтому и задача историографии как истории исторической науки – не простое подведение итогов и суммирование накопленных исторических знаний – она изучает рост науки в развитии ее содержания, историю творческого пути в развитии научной мысли» [10, с. 7]. Він також, як О. Вайнштейн та Є. Космінський, підкреслював не тільки теоретико-методологічний зміст історіографії, але й її практичне значення для дослідників.

Після Великої Вітчизняної війни рубінштейнівська формула («история исторической науки») довго не закріплювалась в літературі. Нарешті, в 1960–1970-х рр. суспільна і наукова «відлига» сприяла розгортанню дискусії щодо

предметної специфіки історіографії і згадана формула повною мірою «легітимізувалася» в науковому та освітньому просторі СРСР. Відомий історик того часу А. Сахаров узагальнив результати досить активного обговорення (М. Нечкіна, С. Шмідт, О. Данилов, С. Токарєв, В. Іллерицький, К. Петряєв, О. Шапіро та ін.): «История исторической науки, таким образом, во-первых, существенно углубляет познание истории духовной культуры и общественно-политической жизни, во-вторых, оценивает научный багаж прошлого, его значение для определения путей изучения истории на современном этапе, в-третьих, раскрывает закономерности развития научного познания. Этим определяется важнейшее место истории исторической науки в системе этой науки в целом».

Ескізно окреслене предметне поле А. Сахаров конкретизував у завданнях історіографії. Дещо змінивши послідовність завдань, перерахованих у Л. Черепніна (джерельна база, методика їх аналізу, проблематика, методологія та концепції) [13, с. 5], А. Сахаров підпорядкував їх логіці наукового дослідження. Вивчення минулого неодмінно розпочинається з вибору актуальних проблем відповідної доби, наслідки яких відчуваються у сучасності: «Интерес общества к своему прошлому всегда избирателен. Современность определяет, что именно должно быть изучено в прошлом...»; наступним завданням, природно, стає розвиток джерельної бази, що акумулює увесь відомий конкретно-історичний матеріал; третє місце відведено теоретико-методологічній позиції вченого, тому що «между методикой исследования и его методологией существует неразрывная связь, вопросы методики, развития источниковедения непосредственно входят в историографическое исследование»; четверте завдання пов'язане з адекватним відображенням історії збагачення методології історичного пізнання, визначальних філософсько-історичних принципів дослідження суспільного розвитку; по-п'яте, аналіз створюваних вченими концепцій: «Концепция, выработанная исследователем (или группой исследователей) на основе изучения источников с определенными мировоззренческими позицией, является главным фактом в истории науки, ибо именно в теоретическом осмыслении исторических процессов и явлений, в раскрытии их закономерностей заключается главная задача научного изучения истории» [11, с. 120–127].

Додамо, що практично усі вчені, причетні до обговорення предмета історіографії, сповідували історико-матеріалістичні погляди, отже, визнавали пізнаність людської історії, її закономірний хід і можливість віднайти об'єктивне знання про минуле. Викладена історіографічна концепція була досягненням радянської науки, досягненням, визнаним переважною більшістю наукової громадськості.

З тих же 1970–1980-х рр. прискорено почали виступати на поверхню очевидні ознаки кризи існуючої (і не тільки офіційної) історичної науки. Радянське суспільство втягувалось у темну смугу своєї історії, а науковці-історики не зуміли ні передбачити, ні пояснити причин того, що відбувалося. У 1990-ті та на початку 2000-х років криза втягнула у свій вир усю гуманітаристику, з історією включно. Суспільний лад, панівний світогляд, наукова методологія, духовні цінності – усе викликало гостру критику і відторгнення. Невдовзі критика переросла у безапеляційно-нігілістичне ставлення до всіх 70-ти років історико-наукової праці. Але ж знати минуле треба, це майже фізіологічна якість людини, а тому поступово відродились пошуки «історичної правди».

З часом виявились три напрями тих «розвідувальних» зусиль. Один напрям формувався у силовому полі позитивістської традиції, а її представники прагнули зосередитись на архівних розшуках нових, «істинних» фактів, їх обробці і на цій підставі висвітлювати «приховані» сторінки минулого. Конкретні факти – то самоцінність, вони не потребують жодних «кон'юнктурних» узагальнень та виведення умоглядних закономірностей. Прихильник такої точки зору російський дослідник М. Бойцов викликав свого часу бурхливу дискусію статтею «Вперед, к

Геродоту!»; зокрема він писав: «Если история как набор полузабытых социологических закономерностей... действительно, исчезает, то на смену ей должен придти иной доминирующий тип историописания. Как и на Западе, в нем будут превалять «знаточеские», конкретные штудии...» [1, с. 39].

Другий напрям складався з тих, хто зневірився в історичній науці, розглядав її як різновид художньої літератури. Вони, писав авторитетний вчений А. Гуревич, «поставили под сомнение привычное понимание исторической истины, а некоторые из них вообще отрицают самую возможность обсуждения подобного вопроса. Согласно логике их рассуждений, историк столь же суверенно творит исторический текст, как создают его поэт или писатель. Текст историка, утверждают постмодернисты, – это повествовательный дискурс, нарратив, подчиняющийся тем же правилам риторики, которые обнаруживаются в художественной литературе. Если последовательно стоять на подобной точке зрения, то не окажется ли, что любая версия истории в равной мере имеет право на существование и безразлична к истине: она способна выразить, собственно, лишь взгляды и оценки автора исторического сочинения, взгляды, по сути своей субъективные» [3, с. 6–7]. Тобто, згідно з постмодерністським «концептом», минуле не можна пізнати, тому історичної істини не існує, а люди, що займаються давніми віками людства, створюють якісь «дискурси», де викладають суб'єктивні уявлення про ті епохи. Їхні праці – це вимисел, цікавий лише своєю «інтелектуальною грою» та фантазією.

Варіантом другого напрямку можна визнати так звані «лінгвістичний поворот», структуралізм та постструктуралізм – течії, спрямовані на аналіз мовних конструкцій, їхнього прихованого змісту, іноді незрозумілого навіть авторові.

Третій напрям, як на мене, безумовно, перспективний, оскільки зорієнтований на спадкоємність творчої думки, на збереження та примноження досягнень, нагромаджених історичною наукою до наших днів. Характерні риси цієї методологічної позиції: визнання необхідності модернізації колишніх принципів і методів пізнання при переконанні в науковому статусі історії, у можливості досягти історичну істину та вірогідне знання про минуле. Одним із зразків при реформуванні епістемологічних засад може служити дослідницький досвід та успіхи французької «Школи Анналів», який нами так і не був достатньо засвоєний та використаний. А на думку А. Гуревича та А. Ястребицької, методологічний потенціал цього західноєвропейського напрямку (як його засновників М. Блока й Л. Февра, так і їхніх талановитих послідовників Ф. Броделя чи Ж. Ле Гоффа) ще далеко не вичерпаний.

Інтерпретація історичного процесу вченими, які належали до «Школи Анналів» на різних етапах її існування, відрізнялася, писала А. Ястребицька, критикою «представлений об истории как событийно-описательной или «объясняющей» развитие событий в прошлом действием универсальных закономерностей, детерминирующих человеческое поведение»; вони також виступали проти «общей схемы исторического развития общества как неуклонно прокладывающего путь прогресса»; з «Новой историей» у науку увійшло інше бачення предметного набору історичних досліджень як простору, що вбирає у себе вивчення усього, що належить до «проявления социальности человека» й охоплює різноманітні сфери його практики у їх системно-структурній цілісності та «соціокультурном единстве» [14, с. 23; 7, с. 17–20].

Розгортаються також пошуки нових теоретичних рішень. Російська новація в цьому плані запропонована, наприклад, новосибірським вченим М. Розовим, який розробив метод теоретичної історії, що повинен відчутно підвищити доказовість та вірогідність дослідницьких висновків, аби не відставати в цьому плані від природничих наук [9, с. 3–15].

Повернемося до історіографії. Невизначеність на сучасному етапі дисциплінарного статусу історичної науки (наука вона чи художня література) розвиває

грунт під історіографією як історією історичної науки. Можна припустити, не випадково в середовищі істориків намітилась тенденція переосмислити традиційне розуміння предмета і завдань історіографії. Так, Л. Зашкільняк нещодавно поставив цю проблему таким чином: «Зміни, які відбулися в наукознавстві та історичній науці в середині XIX століття..., зіграли «на руку» терміну «історіографія». Якщо раніше він так чи інакше збігався з поняттям «історія історичної науки», то після ударів, завданих модерному світобаченню зародженням постмодернізму, історіографічне вивчення остаточно надало перевагу пізнавальним (епістемологічним) і знанневим (когнітивним) підходам до дослідження історичної творчості, в центрі якої опинилися свідомісні процеси – історична думка, знання, світогляд, ментальність. Зовнішні прояви історіописання (твори, інституції, суспільні умови тощо) не зникли з поля зору історіографів, вони розглядають їх передусім як передумову і тло формування індивідуальної та колективної історичної свідомості. За таких умов поняття «історіографія» є більш адекватним і містким терміном для окреслення цієї наукової дисципліни, ніж «історія історичної науки» [4, с. 9].

Л. Зашкільняк дещо пом'якшив трактування предмета історіографії, яке міститься в одному новітньому посібнику для студентів-істориків. «Сьогодні суттєво змінилися представлення о предмете истории историографии, модель историко-историографического анализа и сам статус дисциплины, – пишуть Л. Репіна, В. Зверева, М. Парамонова. – На второй план отходит так называемая проблемная историография, акцент переносится на изучение функционирования и трансформации исторического знания в социокультурном контексте. В пособии показано, как формы познания прошлого менялись в ходе развития общества, находятся во взаимосвязи с фундаментальными особенностями того или иного типа культурной и социальной организации общества» [8, с. 3–4].

У процитованих шановних вчених помітне прагнення вивести історіографію на нові дослідницькі обрії, покінчити з анахронізмами, ідеологічним втручанням у тонку сферу науки, з пануванням задогматизованої марксистської методології. Можна підтримати їхню безкомпромісну критику проповідуваних радянськими істориками факторів впливу на процес пізнання минулого, спрощеного розуміння змісту завдань історіографії, способів досягнення об'єктивної істини тощо.

Та все ж не можна погодитись з фактичною ліквідацією історіографії як історії історичної науки. Змиритись з цією інновацією заважає одна надто принципова річ. По-перше, якщо не визнавати історію наукою (на чому наполягають постмодерністи), то, звичайно, навіщо й кому потрібна історіографія. Але в тому разі, коли не скасовувати науковий статус історії, вірити в її спроможність досягти історичної істини (відносної, тобто доведеною для даної стадії суспільного та наукового розвитку, а не абсолютної, тобто істини на «віки вічні»), то без наявності спеціальної дисципліни в її структурі, а саме: історії історичної науки, неможливо уявити її поступальний хід. Без цього важко вимагати від неї належного виконання відповідальної соціальної місії – допомогти суспільству осмислити спадкоємний зв'язок минулого, сучасного й майбутнього, допомогти засвоїти уроки мудрості попередніх поколінь.

Не можна погодитись також з розмитістю меж «оновленого» предмета історіографії; складається враження, що з історіографії прагнуть зробити якусь синтезовану спеціальну історичну дисципліну, яка б замінила собою декілька тих, що раніше існували окремо. До її компетенції збираються передати те, що доцільніше залишити у «повноваженнях» теорії, методології, філософії історії, текстології, джерелознавства, культурології тощо. А «під шумок» позбавити історіографію її провідного завдання: оцінювати сучасний стан історичних досліджень та розробляти рекомендації на перспективу. І це не «проблемна історіографія», як вважають наші опоненти, а найцінніший дослідницький інструмент, ключ від дверей, що вводять до справжньої науки.

Бібліографічні посилання

1. **Бойцов М. А.** Вперед, к Геродоту! / М. А. Бойцов // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 1999. – С. 17–41.
2. **Вернадский Г. В.** Русская историография / Г. В. Вернадский. – М., 2000.
3. **Гуревич А. Я.** Историк конца XX века в поисках метода / А. Я. Гуревич // Одиссей. 1996. Человек в истории. – М., 1996. – С. 3–21.
4. **Зашкільняк Л. О.** Сучасна світова історіографія : посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. О. Зашкільняк. – Л., 2007.
5. **Кареев Н. И.** Теория исторического знания / Н. И. Кареев. – СПб., 1913.
6. **Кареев Н. И.** Прожитое и пережитое / Н. И. Кареев. – М., 1990.
7. **Кока А.** Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире / А. Кока // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 15–20.
8. **Репина Л. П.** История исторического знания : пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М., 2004.
9. **Розов Н. С.** Начала рациональной истории. Вып. 6: Метод теоретической истории / Н. С. Розов. – Новосибирск, 2001.
10. **Рубинштейн Н. Л.** Русская историография / Н. Л. Рубинштейн. – М., 1941.
11. **Сахаров А. М.** Методология истории и историография (статьи и выступления) / А. М. Сахаров. – М., 1981.
12. **Сахаров А. М.** Некоторые вопросы методологии историографических исследований / А. М. Сахаров // Вопросы методологии и истории исторической науки. – М., 1977.
13. **Черепнин Л. В.** Русская историография до XIX века. Курс лекций / Л. В. Черепнин. – М., 1957.
14. **Ястребицкая А. Л.** «Новая историческая наука» в контексте современной культурной традиции / А. Л. Ястребицкая // Теоретические проблемы исторических исследований. Вып 1. – М., 1998. – С. 13–49.

Надійшла до редколегії 12.09.2009.

УДК 94 (477)«16–17»+94 (4-191.2)«16–17»

І. О. Тарнопольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА ТА ОРДЕН ЄЗУЇТІВ
НА ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПЕРЕХРЕСТЯХ**

Проаналізовано методи та прийоми історичної діяльності ченців Києво-Печерської лаври як частини загального розвитку європейської історичної діяльності XVI–XVII ст.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, історична діяльність, Контрреформація, єзуїти.

Проанализированы методы и приемы исторической деятельности монахов Киево-Печерской лавры как части общего развития европейской исторической деятельности XVI–XVII вв.

Ключевые слова: Киево-Печерская лавра, историческая деятельность, Контрреформация, иезуиты.

The methods of Kievo-Petcherska lavra's monks historical activity are analyzed as a part of the common development of the European historical activity of the 16–17th centuries.

Key words: Kievo-Petcherska lavra, historical activity, Contreformation, jesuits.

Вітчизняна історіографія традиційно розглядає «Контрреформацію» як поняття, що притаманне суто історії Західної чи Центральної Європи. Але такий підхід є невиправданим звуженням сенсу та територіальних рамок поняття, на-